

Rumiy Ijodida Ishq Va Ayol Ahamiyati

Nargiza Shoaliyeva PhD, Associate Professor,
International Islamic Academy of Uzbekistan,
Department of Classical Literature and Origins,
11, A.Kadiri, Tashkent, 100011, Uzbekistan.
Tel: (998) 98-127-30-06. nshoaliyeva74@mail.ru

Annotatsiya:

Milodiy 11-13-asrlar fors adabiyotining eng koʻzga koʻringan mavzularidan biri irfon yoki tasavvufiy adabiyot boʻlsa, bu turdagi adabiyotning eng mashhur namoyandasi Jaloliddin Muhammad Balxiy Mavlaviy (1207-1273) va uning bezavol asari “Masnaviy ma’naviy”si hisoblanadi. Bu asar asrlar davomida ilm ahli dunyosiga maruf boʻlib, bugungi kungacha ham oʻz qiymatini yuqotmagan. Garchi birinchi marta "Masnaviy ma'naviy"ning tanqidiy ko'rinishi, taniqli ingliz olimi Nikolson tomonidan nashr etilgan bo'lsada, bugunga qadar ko'plab tadqiqotchilar, izlanovchilar va tarjimonlar uning o'lmas asarlarini bir necha tillarga tarjima qilib, o'zlarining ma'naviy mulkiga aylantirib bo'lgan. O'zbekistonda ham Mavlaviy va uning asarlariga katta e'tibor qaratilgan.

Jaloliddin Mavlononing asarlarining asosiy mavzusi ishqdir. U sevgini hayot eleksiri, hayot manbai va yashashning yagona omili va sababi deb biladi. Mavlaviyning so'zlariga ko'ra, inson ruhida erkak va ayol degan tushuncha yoʻq. Mavlaviy erkak-ayol ishqini ilohiy ishq manbaidan nashʼat olgan deb, hisoblaydi va ikkalasining bir tan bir jon boʻlishini-birligini monoteizm deb biladi. Biroq, ayrim hollarda, u o'z davri odamlarining tasavvurlarini ham aks ettirgan.

Kalit so'zlar: Mavlaviy, Masnaviy Ma'naviy, she'rlar, asarlar, tasavvuf, tasavvuf, adabiyot, forscha, tadqiqot, ayol.

Аннотация:

Одной из самых ярких тем персидской литературы 11-13 веков нашей эры является мистическая литература, а самым известным представителем этого типа литературы является Джалалуддин Мухаммад Балхи Мавлави (1207-1273), и его прекрасное произведение «Маснави Манави». Этот труд известен миру учёных на протяжении веков и не утратил своего значения и в наши дни. После впервые опубликованной рецензии на «Маснави Манави» известным английским учёным Николсоном, многие другие исследователи и переводчики перевели его бессмертные произведения на несколько языков и сделали своими собственными духовными ценностями. Большое внимание Мавлави и его творчеству уделяется и в Узбекистане.

Основная тема произведений Джалалуддина Мавлави– любовь. Он видит в любви элексир и источник жизни, единственный фактор и причину для жизни. По мнению Мавлави, в душе человека нет понятия мужского и женского рода. Мавлави считает, что любовь мужчины и женщины вдохновлена источником божественной любви и считает единство тела и души монотеизмом. Однако в некоторых случаях он также отражал верования людей своего времени.

Ключевые слова: Мавлави, Маснави Манави, стихи, произведения, мистика, мистика, литература, персидский язык, исследования, женщина.

One of the most prominent themes of Persian literature of the 11th-13th centuries AD is mystical literature, and the most famous representative of this type of literature is Jalaluddin Muhammad Balkhi Mawlawi (1207-1273) and his beautiful work "Masnavi Ma'navi". This

work has been known to the world of scientists for centuries and has not lost its significance even today. After the first published review of “Masnavi Manavi” by the famous English scientist Nicholson, many other researchers and translators translated his immortal works into several languages and made them their own spiritual values. Big attention is paid to Mawlavi and his work in Uzbekistan.

The main theme of Jalaluddin Mawlavi's works is love. He sees love as the elixir and the source of life and the only factor and reason for life. According to Mawlavi, there is no concept of masculine and feminine in the human soul. Mawlavi believes that the love of a man and a woman is inspired by the source of divine love and considers the unity of body and soul to be monotheism. However, in some occasions he also reflected the beliefs of the people of his time.

Key words: Mawlavi, Masnavi Manavi, poetry, works, mysticism, mysticism, literature, Persian language, research, woman.

Kirish

Milodiy 11-13-asrlar fors adabiyotining eng ko‘zga ko‘ringan mavzularidan biri irfon yoki tasavvufiy adabiyot bo‘lsa, bu turdagi adabiyotning eng mashhur namoyandasi Jaloliddin Muhammad Balxiy Mavlaviy (1207-1273) va uning bezavol asari “Masnaviy ma’naviy”si hisoblanadi. Bu asar asrlar davomida ilm ahli dunyosiga maruf bo‘lib, bugungi kungacha ham o‘z qiymatini yuqotmagan. Garchi birinchi marta “Masnaviy ma’naviy”ning tanqidiy ko‘rinishi, taniqli ingliz olimi Nikolson tomonidan nashr etilgan bo‘lsada, bugunga qadar ko‘plab tadqiqotchilar, izlanovchilar va tarjimonlar uning o‘lmas asarlarini bir necha tillarga tarjima qilib, o‘zlarining ma’naviy mulkiga aylantirib bo‘lgan. O‘zbekistonda ham Mavlaviy va uning asarlariga katta e’tibor qaratilgan.

Asosiy qism

Bizga ma’lumki, Nikolson 15 yil davomida (1925 yildan 1940 yilgacha) bu asarni tarjima qilish va talqin qilish bilan shug‘ullanadi. Bugungi kunda Nikolson tomonidan nashr etilgan matn “Masnaviy” ning haqiqiy nusxalaridan biri hisoblanadi. Eronlik olim Badiazaman Fruzanfar “Masnaviy ma’naviy” hadislarini to‘plab, manbalarini ko‘rsatgan. Shundan so‘ng u “Masnaviy” qissa va tashbehlarining manbalarini aniqlashga kirishib, arab va fors tillaridagi ko‘plab manbalarni topa oldi. Abdul Husayn Zarinkub ikki jildlik “Sari nay”ni “Masnaviy”ning tahliliy tanqidi asosida yozgan. U bu asarida “Masnaviy” ijodida Rumiyl tili va bayon uslubini oydinlashtirib, asarning g‘oya va mazmunini keng miqyosda tahlil qilgan. Jaloliddin Humoiy «Masnaviy»da «Mavlavi noma» asarida Rumiylning falsafiy, diniy va tasavvufiy qarashlarini tahlil qilgan va shu yo‘l bilan she‘rlarning tasavvufiy mohiyatini ochib bera olgan. Ibrohim Xodiyor “Masnaviyda duo” nomli asarida duolardan iborat matnlarni tadqiq qilib, Rumiylning ushbu asarida duoni o‘z ichiga olgan misralar alohida o‘rin tutishini tushuntiradi. Bu kitob Rumiyl asarlarida namozning muhim o‘rnini belgilab bergan.

O‘zbekistonda “Masnavi ma’naviy” asari juda mashhur bo‘libgina qolmay, balki uning hikoyalariga xos xususiyatlarni tadqiq va tahlil qilishda ham munosib ishlar amalga oshirilgan. “Masnaviy”ning oltita qissasini nasriy shaklda yozib, Rumiylning tasavvufiy-falsafiy g‘oyalarini tahlil qilgan shaxslardan biri, tasavvufshunos olim Najmiddin Komilov ishlarini, mavlonoshunoslik borasida qilingan arzigulik ishlardan biri desak mubolig‘a bo‘lmaydi.¹ Bundan oldinroq 1999yili shoir va muhaqiq Asqar Mahkam tomonidan nashr etilgan “Jaloliddin Rumiyl “Ma’naviy masnaviy”” kulliyoti ham tarjima sharh va tahlildan iborat

¹ Комилов Н. «Маснавий» ҳикоятларининг таржима ва талқини // Жалолиддин Румийнинг мангу маънавий мероси. Илмий мақолалар тўплами. Масъул муҳаррир Қуронбеков А. – Т.: ТДШИ, 2007.

bo'lgan e'tiborga loiq kitoblardan biri hisoblanadi.²

Sharqshunos olim Ahmadqo'l Quronbekov o'zining "Ma'naviy masnaviyda tasavvuf timsollari" nomli asarida ishq, aql, inson, qalb va qalb timsollarini "Masnaviy" matni asosida tahlil qilib, aniq misollar bilan izohlab berdi. Bu asar Rumiyning "Masnavi"sida qo'llangan timsollar bilan ko'proq tanishish uchun zamin yaratadi.

«Masnaviy»ning mohiyatini tushuntirishga qaratilgan ko'plab tafsirli asarlar yaratilgan. Ammo shuni ta'kidlash joizki, ba'zi "Masnaviy" misralarining ilk ta'rifi Mavlono Jaloliddin Balxiyning "Fihi ma fihi" nomli nasriy asarida uchraydi. Muallifning "Masnaviy"dan quyidagi baytni chuqur tasavvufiy tahlilga solganligi o'sha davrda ham bu asar baytlari talqiniga ehtiyoj borligidan dalolat beradi:

ای برادر تو همان اندیشه ای مابقی تو استخوان و ریشه ای³

Ma'nosi: *Ey birodar, sen faqat fikrsan, qolganlari suyak va tomir.*

Kamoliddin Xorazmiyning "Javohar al-asror va zavohir al-anvor", Yoqub Charxiyning "Naynoma yoki risola naye", Abdulrahmon Jomiyning "Naynoma"si, Xoja Ayyubning "Asrorul-g'ayyub" ta'rifi, Bahrul-ulunning "Masnaviy"ning tasavvufiy talqini, Mulla Hodi Sabzevariyning "Tafsir al-Masnaviyi", Adina Muhammad Xorazmiyning "Muftahul-asror" kabi asarlari Masnaviyga yozilgan eski sharhlardir.⁴

Q.Saydaliyev o'z tadqiqotida "Masnaviy" qissalari asosida inson obrazini qo'llagan va "Masnaviy" mulohazalari asosida "Masnaviy"da qamish(nay) komil inson timsoli ekanligini tasdiqlagan. R.Jumayev dissertasiyasida "Masnaviy" va "Lison ut-tayr"dagi umumiy hikoyalarni qiyosiy o'rganib chiqqan. Bu tadqiqotda muallif Navoiy hikoyalarni talqin qilishda Mavlaviy uslublaridan ham foydalanilgani ta'kidlab o'tgan.

O'zbekistonda Rumi ijodi haqida ko'plab risolalar, maqolalar yozilgan. Uning falsafiy-tasavvufiy fikrlari, she'riy mahorati o'zbekistonlik bir qancha olim va tadqiqotchilar, jumladan, yuqorida nomlari zikr etilgan Najmiddin Komilov, Asqar Mahkamov hamda Ahmadjon Ko'ranbekov, Rashid Jumayev, Ergash Ochilov, Qahramon To'xsenov, Xusrav Hamidov va boshqalarni sanab o'tish mumkin. Boshqalar qatorida Xusrav Hamidov doktorlik dissertatsiyasining Masnaviy manbalari, mavzusi va mazmuni haqida o'z dalillarini keltiradi. Tadqiqotchi ushbu tadqiqotida ba'zi "Masnaviy" qissalarining asosiy manbalarini nisbatan eskiroq manbalardan topib, Rumiyning adabiy mahoratini bilish, qissalar mazmunini anglash va tuzilishini tushunishga yordam beradigan quyidagi xulosalar qiladi, ya'ni Xusrav Hamidov "Masnaviy" qissalarini tuzilish nuqtai nazaridan uch guruhga ajratgan: alohida qissalar, oyat va hadislar mazmuniga asoslangan hikmatli so'zli qissalar va aralash qissalar, ya'ni hikoya ichida hikoya qissalar. Mazkur tadqiqotida "Masnaviy"da latifalardan foydalanishning besh tamoyilini tilga olgan bu Rumiyning hikoyatchilik mahoratidan dalolat beradi. Bunga ko'ra Xusrav Hamidov Rumiyning ba'zi hikoyalarni Attor hikoyalariga o'xshab sharhlaganini aniqlaydi va bunga hech kim ahamiyat bermaganini ma'lum qiladi hamda Rumi hikoyalarni "Mantiq-ut Tayr" hikoyalari bilan qiyosiy tahlil ostiga olgan. Tadqiqotchi xulosasiga ko'ra, uning tasnifi masnaviy hikoya va manbalarini o'rganishda yordam beradi.

Rumi ijodiy o'ziga xosligi bilan ajralib to'radi, shakl jihatdan uning baytlari usha zamon an'anaviy talablaridan siljiganini, bayonda ichki ohangga ko'proq e'tibor qaratganini

² Asqar Mahkam. Jaloliddin Rumi "Ma'naviy masnaviy". –Toshkent. Sharq nashri, 1999y. 367b.

³ مولانا جلال الدین محمد بلخی رومی. مثنوی معنوی. ۱۳۸۴، ۲/۲۷۷

⁴ کمال الدین حسین ابن حسن خوارزمی. جواهر الاسرار و ضواهر الانوار. در ۴ مجلد. با تصحیح دکتر محمد جواد شریعت. – تهران: اساطیر، ۱۳۸۴. مولانا یعقوب چرخی. رساله نائیه؛ مولانا جامی. رساله نی. مقدمه، تحشیه و تعلیق خلیل الله خلیلی. – کابل: ۱۳۳۶. خواجه ایوب. اسرار الغیوب. شرح مثنوی معنوی. – تهران: اساطیر، ۱۳۷۷، ۶۸۴ ص.

محمد بن محمد بحر العلوم. تفسیر عرفانی مثنوی معنوی. – تهران: ایران یاران، ۱۳۸۳.

ملا هادی سبزواری. شرح مثنوی. – تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴.

hamda turli ijtimoiy mavzularda yondoshganini ko'rish mumkin.

Mavlaviy ijodining asl mohiyati inson va uning o'zligini anglashiga, inson va xudo, din va inson, bashar tafakkuri va uning mohiyati, ma'nosini tushunishga qaratilgan irfoni va sufyona hikoya va baytlardan iborat bo'lib, ayol mavzusi uning ijodida xos pardalarda jarang solganini ko'ra olamiz. Ayolga munosabatda ikki xil yondoshuvni moshahada qilish mumkin. Birinchi Mavlononing tushunchasiga ko'ra tavhidga yetishish ishq olqali bo'lsa, ishqni anglash insonlar (erkak va ayol) orasidagi his to'yg'ular natijasi asosida vujudga keladi, masnaviyning boshidayoq deydi: (کز نیستان تا مرا بیریدہ اند در نفیرم مرد و زن نالیدہ اند) *“Kim nayistondan meni to kesdilar\ Hasratimdan erkak-ayol dod etdilar”*⁵ shoir erkak va ayolni birga ishlatgan, ayro ishlatmagan, zotan ruhiyat va ma'naviyatda jins tushunchasi yo'q, erkak va ayol o'rtasida farq yo'q, bir biridan ustunlik yo'q, shunga ko'ra bu borada erkak va ayol bir biridan kam yoki ortiq emas, ya'ni ruhiyat mutlaq tushuncha. Mavlaviyning so'zlariga ko'ra, inson ruhi kognitiv va epistemik jihatdan jinsga ega emas. Mavlaviy dunyoviy sevgining ilohiy ishq manbaidan deb hisoblaydi va birinchisi ikkinchisiga ko'prik va yo aloqa vositasi sifatida birlikga va monoteizmga yetkazadigan yo'l deb biladi.

Tasavvuf ahli va oriflar ishq va haqiqat sirlaridan, butun borliq uning ishqidan boshlanadi, deb hisoblaydilar.

Binobarin Jaloliddin Mavlononing asarlarining asosiy mavzusi ishqdir. U sevgi-ishqni hayot iksiri, hayot manbai va yashashning yagona omili va sababi deb biladi. Faqat muhabbatgina o'tkinchi hayotga ma'no va mazmun bag'ishlaydi, unga rang-baranglik baxsh etadi, o'tkinchi va foni dunyoda insonga manguqlik ta'mini beradi. Sevgisiz, mehrsiz odamning qalbi butun emas va ayni paytda noqis bo'lib, bunday odam hayotida nimadir etishmayotganini bilvosita his qilib yashaydi va o'zini baxtsiz his qiladi. Mavlaviyning so'zlariga ko'ra, inson ruhi kognitiv va epistemik jihatdan jinsga ega emas. Mavlaviy ta'kidlaganimizdek, dunyoviy ishqni ilohiy sevgining manbai deb hisoblaydi va ikkalasining aloqasini birlik va monoteizm deb biladi.

Tasavvuf ahli ishq va haqiqat uning haqiqatidan, sirlaridan, butun borliq uning sevgisidan boshlanadi, deb hisoblashar ekan, sevgi borliqning mohiyati va ijodning boshlanishi, erkak va ayol o'rtasidagi muhabbat tuyg'usi esa Xudoning cheksiz muhabbatidan bir tomchidir:

ای تو پناه همه روز مَحَن
باز سپردم به تو من خویشتن

*(Ey azobli kunlardan asraguvchi
Yana senga topshirdim o'zimni)*

قلزم مهري كه كناريش نيست
قطرة آن، الفت مردست و زن⁶

Sen cheksiz mehr-muhabbat ummonidirsan,

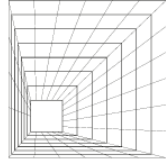
Erkak va ayol o'rtasidagi muhabbat bu ummondan bir tomchidir)

Tasavvufiy manbalarda ko'p qo'llaniladigan qudsiy hadis mazmuniga ko'ra, Alloh dastlab maxfiy bir xazina bo'lib, oshkor bo'lmoqni istaganidan, barcha maxluqotlarni o'z ishqining ko'zgusi sifatida yaratdi. Xususan bani insonda U o'z zuhurini ko'rsatgan, ayol va erkakning majoziy sevgisi, usha mutlaq ilohiy ishqning jilvasidir. ⁷ «المجاز قنطرة الحقيقة» ya'ni inson bu dunyoning muhabbatidan Xudo muhabbatigacha o'tadigan mutlaq ilohiy ishqning bir bosqichidir. Bu darajaga erishish uchun, oshiqlardan o'zlaridan kechib, “men” va “sen” degan ikkilik va kontrastlikdan xoli bulmoqlikni talab qilinadi. Bir birlari bilan bir bulib, bir jon bo'lganda, jononga g'arq bo'ladilar, shunda fanoga yo'l tutadilar. Mavlononing Rumiy oriflar tili

⁵ Asqar Mahkam. Jaloliddin Rumiy “Ma'naviy masnaviy”. –Toshkent. Sharq nashri, 1999y. 367b.

⁶ Кулиёте Шамс. 4-жилд. Техрон. 294-293Б.

⁷ «از اقوال مشهور صوفیه است به معنی «مجاز پلی است به سوی حقیقت»

bilan quyidagi matlabni bayon qilganda kinoya va tashbehni qorishiq holda qo‘llab, Haqqa qaratib xitob qiladi:

ای رهیده جان تو از ما و من
ای لطیفه ی روح اندر مرد و زن

*Ey sening joning “sen va men”likdan qutulgan
Sen ayol va erkakda latif va nozik bir ruhsan*

مرد و زن چون یک شود آن یک تویی
چون که یکها محو شد آنک تویی

*Ayol va erkak birlashsa, o‘sha birlashuv sensan
Ular birlashib fanoga yetganda, o‘shanda ham sensan*

این من و ما بهر آن برساختی
تا تو با خود نرد خدمت باختی

*Bu men va bizni shunga yaratgansen
O‘z uyiningda uzinga yutkazgansen*

تا من و توها همه یک جان شوند
عاقبت مستغرق جانان شوند

*To menu senlar bir jon bo‘laylik
Oqibatda jononga g‘arq bo‘laylik*

اینهمه هست و بیا ای امر گُن⁸
ای منزله از بیا و از سخن⁹

*Mana hammasi bor kel amr qilgin
Ey poklik kelgin va so‘z aytgin*

Zero ular Xudoning yerdagi soyasini oshiqdari bo‘lib, xilmaxilliklari va miqdorlari bilan jahonni tarannum aylagay:

ز سایه تو جهان پر ز لیلی و مجنون
هزار ویسه بسازد، هزارگون رامین

*Jahon Layliyu Majnunga to‘la soyangdan Sening
Yaratding minglab Vislaru minglab Rominlaring*

Ishqning go‘zalligi ham shundaki, insonni go‘zallashtiradi, ya’ni ilohiy mutlaq jamol ko‘rinadi, oshiqqlarning go‘zalligi Allohni eslatadi: «انّ الله جميلٌ و يحبُّ الجمال»¹⁰

Xulosa

Rumiy ijodi insonni aynan go‘zallikka, ma`rifatga oshno etar ekan, uni o`rganish butun jahon uzra tarqalgan Amerigadan tortib Hindustongacha tadqiqot markazlari o`z faoliyatini olib bormoqda. O`zbekistonda ham uning shaydolari kundan kunga ortib borayotganini mushahada qilish mumkin. Zero “Masnaviy” va ga`zallarida aytganimizdek, ayol zotiga ehtirom baland pardalarda kuylangan. Uning talqinida, inson qanchalik ayolni e`zozlasa, shunchalik sharaf va martabasi ulug`lanadi. Robia Adaviya kabi orifa ayollar, Bibi Maryam kabi mushfiq va pokdomon onalar, Zulayxo kabi muhabbat tufayli Haqni tanigan go`zallar uning talqinida hamisha e`zoz va ehtiromga loyiq zotlar bo`lgan. Shuningdek, Mavlononing ikkinchi qarashi xiyonatkor, o`z nafsining quliga aylangan, erlariga isyon qiluvchi ayollarni juda qattiq hajv qiladi. Ayrim hollarda, u o`z davri odamlarining tasavvurlarini ham aks ettirganini hikoyalarida uchratish mumkin, bu haqida alohida tahlil qilinsa maqsadga muvofiq bo`ladi. Umumiy olganda Rumiyning aqidasi ko`ra, ayollikning asosiy jihati bu hayo hisoblanadi. Hayoli ayol vafo, sadoqat va go`zallik timsolidir. Ayolning tashqi chiroyimas, balki ichki olamining

⁸ اشاره است به آیه 82 سوره یس: «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ»، «کار خدا غیر از این نیست که هرگاه چیزی بخواهد، به آن «می گوید باش، پس می شود».

⁹ مثنوی، دفتر اول، بیت 1785 به بعد⁹

¹⁰ Аллах гўзал ва гўзалликни севади.

go'zalligi unga maftunkorlik bag'ishlaydi. Kamtar ayol - sadoqat, fidoyilik va go'zallik ramzi. Ayolning tashqi go'zalligi emas, balki ichki dunyosining go'zalligi unga joziba va ayollik baxsh etadi. Zulayxoning chehrasi imon nuri bilan munavvar bo'lguncha Yusuf alayhissalomni asir etolmadi. Imon keltirgan Zulayxoni ko'rgan Yusuf esa, oshiqi beqaror bo'lib, bir kechada Zulayxoning chekkan yigirma yillik muhabbat azobini tortadi. Bularning barchasi – ilohiy muhabbatning bir tomchisidir. Ma'lum bo'ladiki, ayolga muhabbat qo'yish – ilohiy muhabbatning bir tomchisi, nishonasi ekan.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro'yxati:

1. Nicholson R.A. The Mathnawi of Jalaluddin Rumi, ed. trad. and commentaries, 8 vol. – London, 1925-1937
2. <https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/tasavvuf/jaloliddin-rumiy-masnaviy-daftari-yakum-1.html>
3. عبد الحسين زرينكوب. بحر در كوزه. – تهران: علمی، ۱۳۶۸؛ عبد الحسين زرينكوب. سر نی. جلد های ۲ و ۱. – تهران: علمی، ۱۳۶۸
4. جلال الدين همایی. تفسیر مثنوی معنوی. داستان قلعه ضات الصّور یا که دز هوشربا. – تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۴
5. ابراهیم خدایار. دعا در مثنوی. – تهران: انتشارات علم، ۱۳۸۷
6. Куронбеков А. «Маснавийи маънавий»да тасаввуф тимсоллари. – Т.: ТДШИ, 2011; ўша муаллиф: Мавлоно Жалолоддин Румийнинг авлодларга мангу маънавий мероси // Жалолоддин Румийнинг мангу маънавий мероси. Илмий мақолалар тўплами. – Т.: ТДШИ, 2007. – Б.9-12;
7. مولانا جلال الدين محمد بلخي رومی. مثنوی معنوی. ۱۳۸۴، ۲۷۷/۲
8. کمال الدین حسین ابن حسن خوارزمی. جواهر الاسرار و ضواهر الانوار. در ۴ مجلد. با تصحیح دکتر محمد جواد شریعت. – تهران: اساطیر، ۱۳۸۴
9. مولانا یعقوب چرخی. رساله نائیه؛ مولانا جامی. رساله نی. مقدمه، تحشیه و تعلیق خلیل الله خلیلی. – کابل: ۱۳۳۶.
10. خواجه ایوب. اسرار الغیوب. شرح مثنوی معنوی. – تهران: اساطیر، ۱۳۷۷، ۶۸۴ ص
11. محمد بن محمد بحر العلوم. تفسیر عرفانی مثنوی معنوی. – تهران: ایران یاران، ۱۳۸۳
12. ملا هادی سبزواری. شرح مثنوی. – تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴
13. Комилов Н. «Маснавий» ҳикоятларининг таржима ва талқини // Жалолоддин Румийнинг мангу маънавий мероси. Илмий мақолалар тўплами. Масъул муҳаррир Куронбеков А. – Т.: ТДШИ, 2007. – Б. 35-48.
14. 293-294. کولیوت شمس. جلد 4. تهران.
15. از اقوال مشهور صوفیه است به معنی «مجاز پلی است به سوی حقیقت»
16. مثنوی، دفتر اول، بیت 1785 به بعد
17. Радий Фиш. Жалолоддин Румий. Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2005. Б. – 240.
18. Муҳаммад Истеъломий. Илоҳий ишқ куйчиси. “Маснавий”га муқаддима. (Мавлоно Жалолоддин Муҳаммад Балхий). Форс тилидан Жаъфар Муҳаммад таржимаси. – Техрон, 2001. – 187 б.